

Jana Mišović¹, Natalija Gojak²

Faza „praznog gnezda“ u životnom ciklusu porodice – nedovoljno istraženo polje obrazovne intervencije³

Apstrakt: Bez obzira na to o kojoj kulturi je reč, jedan od značajnijih pokazatelja odraslosti dece u svim delovima sveta jeste odlazak od kuće i napuštanje porodičnog doma. Faza „praznog gnezda“, kako je nauka najčešće prepoznaje, predstavlja fazu u životnom ciklusu porodice u kojoj roditelji nastavljaju da žive sami jer su se deca osamostalila i otišla od kuće. Tu fazu karakterišu intenzivne promene porodičnih konstelacija, strukture i organizacije, ali u njoj se ukršta veliki broj individualnih promena svakog člana, što pred porodicu i njene članove postavlja veoma izazovne zadatke. Tu izazovnost usložavaju društvene promene i životni kontekst porodice koju „napuštaju“ deca. Kompleksnost „praznog gnezda“ i globalnog društvenog konteksta iznedrila je nesumnjivu potrebu za podrškom roditeljima koji žive u toj fazi. I pored toga, mnoge društvene nauke koje istražuju porodično funkcionisanje, kao i nauke o vaspitanju i obrazovanju, zanemarile su roditelje „praznog gnezda“, čime su ih učinili još nevidljivijim. U ovom radu ćemo predstaviti opšte karakteristike faze „praznog gnezda“ i one karakteristike proistekle iz razvojnog pristupa porodici. Razumevanje faze „praznog gnezda“ otvoriće prostor za uspostavljanje referentnog okvira za kreiranje obrazovne intervencije koja bi mogla da podrži roditelje i decu, a samim tim i ceo porodični sistem u toj fazi životnog ciklusa.

Ključne reči: „prazno gnezdo“, roditelji „praznog gnezda“, životni ciklus porodice, obrazovanje za život u porodici

¹ Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, <https://orcid.org/0009-0007-0553-422X> (jana.misovic@f.bg.ac.rs).

² Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, <https://orcid.org/0009-0000-9463-7288> (natalija.gojak@f.bg.ac.rs).

³ Realizaciju ovog rada finansijski je podržalo Ministarstvo nauke, tehnološkog razvoja i inovacija Republike Srbije u sklopu finansiranja naučnoistraživačkog rada na Univerzitetu u Beogradu – Filozofskom fakultetu (broj ugovora 451-03-137/2025-03/ 200163).

The “Empty Nest” Phase in the Family Life Cycle – An Underexplored Field of Educational Intervention⁴

Abstract: Leaving the parental home is one of the most significant milestones in a child's journey to adulthood across cultures. Commonly referred to in academic literature as the “empty nest” phase, this stage in the family life cycle begins when parents find themselves living alone after their children have become independent and moved out. It is marked by profound shifts in family dynamics, structure and organisation, also involving an overlapping of a range of personal changes experienced by each family member and, posing extremely demanding challenges for both the family and its individual members. These challenges are further compounded by societal changes and the life context of the families “left behind” by the children. The complexity of the “empty nest” experience and the global social context has created a clear need for targeted support for parents navigating this stage. Nevertheless, many disciplines delving into family functioning, as well as educational and pedagogical sciences, have tended to overlook parents in the “empty nest” phase, contributing to their invisibility. This paper outlines the core features of the “empty nest” phase, as well as those emerging from the developmental approach to the family. A deeper understanding of this stage will open up space for establishing a reference framework for the development of educational interventions aimed at supporting both the parents and the children, and thus the entire family system during this phase of the life cycle.

Keywords: empty nest, empty nesters, family life cycle, family life education

Uvod

„Porodica u svetskim i domaćim razmerama doživljava epohalne promene koje su gotovo do pre jednu deceniju bile nezamislive“ (Milić, 2007, str. 13), čime se otvaraju nova pitanja, ali i izazovi i dileme za sve porodične praktičare i teoretičare. Dok različite naučne discipline različito vide porodicu, svedoci smo da u dominantnom narativu porodicu definišemo kao bračni par sa decom, dok se (van) bračni par bez dece retko isto doživljava. Deca su važna determinanta porodičnog života – i njihov dolazak u porodicu, i razvoj i sazrevanje i, konačno, odlazak iz porodice pod budnim su okom istraživača.

⁴ The realization of this work was financially supported by the Ministry of Science, Technological Development and Innovation of the Republic of Serbia, within the program of financing scientific research at the University of Belgrade – Faculty of Philosophy (Contract No. 451-03-137/2025-03/200163).

Za razliku od roditelja male i dece tinejdžerskog uzrasta, roditelji faze „praznog gnezda“ ostali su gotovo neprimećeni u većini naučnih istraživanja i društvenih politika. Iz tog razloga razumevanje karakteristika funkcionisanja savremene porodice u fazi životnog ciklusa porodice kada poslednje dete napusti dom i roditelji ostanu „sami“ – kada se nalaze u fazi „praznog gnezda“, postaje sve aktuelnija tema u naukama koje se bave izučavanjem porodičnog funkcionisanja, pa tako i u naukama o vaspitanju i obrazovanju.

Naše interesovanje u ovom radu usmereno je na razumevanje faze „praznog gnezda“ i sagledavanje moguće uloge obrazovanja u podršci roditeljima koji više ne žive sa svojom decom, sa ciljem uspešnog funkcionisanja i njihov kao pojedinaca i cele porodice. Za razliku od brojnih zemalja zapada, ali i sve češćih istraživanja te faze životnog ciklusa u Kini, domaća naučna zajednica se i dalje ne usredsređuje na roditelje koji se nalaze u kasnijim godinama života i kasnijim fazama životnog ciklusa. Zbog toga smatramo da je neophodno da podstaknemo domaće autore da više istražuju i pišu o fazi „praznog gnezda“, s obzirom na to da je Srbija jedna od najstarijih zemalja Evrope (Bobić, 2003), a u demografski starim zemljama odnos odrasle dece i roditelja treba da bude značajno pitanje.

Razvojni pristup porodici, koji porodicu vidi kao sistem koji se razvija kroz vreme, poslužiće kao teorijska osnova ovog rada. Razvoj porodičnog sistema se odvija u fazama koje karakterišu različiti događaji, transformacije i izazovi. Očekivani događaji i promene koje su zajedničke velikom broju porodica definišemo kao razvojne zadatke. Oni nas upućuju u izazovnost i kompleksnost života porodice u nekoj fazi, koji zajedno sa kulturom, tradicijom i vrednostima nekog društva predstavljaju važan referentni okvir za kreiranje obrazovne podrške i roditeljima i deci.

U naukama o vaspitanju, porodično funkcionisanje se može posmatrati kao okvir vaspitne stvarnosti porodice, s jedne strane, i kao polje obrazovne intervencije u porodični sistem, s druge strane, sa ciljem podrške razvoju vaspitne stvarnosti (Medić, 2007). Posmatrajući ga i s jedne i s druge strane, našu pažnju usmeravamo na roditelja. Ostvarujući svoje individualne, bračne, porodične i roditeljske uloge, roditelj čini porodični život vaspitnim kontekstom u kome odrastaju deca, dok je, s druge strane, roditelj otvoreni resurs, kapacitet za promenu i unapređenje porodičnog funkcionisanja koji se može razvijati i obrazovanjem. Obrazovanje za život u porodici, odnosno obrazovanje usmereno na podršku rastu i razvoju porodičnog funkcionisanja, ima svoju uspešnu i dugu praksu i krajnja je prilika da obrazovanjem podržimo i roditelje (a samim tim i celu porodicu) koji su u fazi „praznog gnezda“.

Pristupi proučavanju porodičnog života u naukama o vaspitanju i obrazovanju

Viđenje porodice se menjalo tokom istorije, baš kao i zainteresovanost stručne javnosti za njeno proučavanje. Konstatcija sociološkinje Milić da danas gotovo da nema društvene nauke koja se ne bavi porodičnim životom (Milić, 2001) odražava se u različitim viđenjima porodice i bavljenju različitim aspektima porodičnog života, zavisno od toga o kojoj nauci je reč. Porodična andragogija usmerava pažnju na roditelja i poboljšanje roditeljskih kompetencija, radi unapređenja sveukupnog porodičnog funkcionisanja. Oslanjajući se na razvojnu teoriju i njoj srodni sistemski pristup, andragogija i druge nauke o vaspitanju i obrazovanju porodicu vide kao sistem u razvojnoj perspektivi. U ovom radu kao teorijski okvir će biti korišćen razvojni pristup porodici, zbog čega ćemo ga ukratko opisati u nastavku.

Porodična razvojna teorija proistekla je iz sociologije porodice, ljudskog razvoja i sistemskog pristupa porodici i predstavlja jednu od prvih teorija koje su se fokusirale isključivo na porodicu (Duvall, 1988; Šaćiri, 2020). Za utemeljenje porodične razvojne teorije najznačajniji su autori Evelin Duval i Ruben Hil. Tokom svoje višegodišnje prakse, Duval i Hil su, konstituišući razvojnu porodičnu teoriju, razvili koncept životnog ciklusa porodice i koncept razvojnih zadataka. Ti koncepti nam omogućavaju da razumemo razvoj i usložavanje porodičnog sistema kroz vreme, kao i ključne promene i izazove sa kojima se porodica suočava u određenom stupnju životnog ciklusa. Prelazak porodice iz jedne u drugu fazu životnog ciklusa karakterišu prelazni periodi ili kritični događaji (emocionalni, psihološki, relacijski, biološki, društveni) koji zahtevaju od porodice prilagođavanje, to jest adaptibilne mehanizme kako bi svi njeni članovi uspešno prevazišli izazove koji se dešavaju i nastavili svoj individualni i porodični razvoj u narednoj fazi. Neadekvatno reagovanje porodice i njenih članova na izazove neke faze životnog ciklusa podstiče razvoj disfunkcionalnih obrazaca ponašanja. „Svaka faza porodičnog ciklusa je potencijalna krizna tačka, ukoliko se porodica ne prilagodi razvojnim potrebama svojih članova, tj. ukoliko ne uspostavi strukturu koja je odgovarajuća za zdravo funkcionisanje u toj fazi“ (Vukov Goldner, 1988, str. 178). Faza „praznog gnezda“, zbog velikog broja promena i tranzicija koje se dešavaju u isto vreme, i za roditelje i za decu predstavlja jednu od najkritičnijih faza u životnom ciklusu porodice, zbog čega je neophodno njeno dodatno i detaljno proučavanje.

Životni ciklus porodice je „prirodni evolutivni proces koji pokreće porodicu put rasta, razvoja, sazrevanja i promene“ (Vukov Goldner, 1988, str. 52) i značajan okvir za razumevanje razvojnih trendova porodičnog sistema kroz vreme. Prvi put je primenjen davne 1903. godine za potrebe Roventrijevog istraživanja linije siromaštva u engleskim radničkim porodicama, ali se rodonačelnikom tog

koncepta smatra Ruben Hil (Milić, 2007; Milošević, 2009). Životni ciklus omogućuje razumevanje najznačajnijih promena, transformacija i razvoja porodičnog sistema koji se odvija po uobičajenim obrascima izazvanim različitim unutrašnjim i spoljašnjim zahtevima (Dalos & Drejper, 2012; Šaćiri, 2020). Na osnovu značajnih događaja i promena koje se dešavaju tokom životnog ciklusa porodice definisane su različite faze životnog ciklusa, koje nam pomažu da razumemo individualne i porodične promene koje se dešavaju baš u određenoj fazi.

Drugi važan koncept razvojnog pristupa je koncept razvojnih zadataka porodice. Svaka faza u životnom ciklusu porodice ima pripadajuće razvojne zadatke koji je definišu i njihovo razumevanje je neophodno za dalju analizu životnog ciklusa porodice. Kroz razvojne zadatke možemo razumeti promene u strukturi i organizaciji porodice, kao i porodične izazove i tranzitne događaje u određenom stadijumu razvoja. Razvojni zadaci se definišu i kao odgovornost za odrastanje jer predstavljaju kombinaciju biološke, emocionalne i psihološke zrelosti i očekivanja i pritiska koji proizilaze iz društvenog konteksta (Duvall & Kerckhoff, 1958). Uspesno prevazilaženje aktuelnih razvojnih zadataka vodi ka verovatnijim uspesima u prevazilaženju narednih razvojnih zadataka i obrnuto – neuspeh u ostvarenju nekog razvojnog zadatka u aktuelnoj fazi otežava ispunjenje budućih zadataka u narednim fazama životnog ciklusa porodice (Duvall & Kerckhoff, 1958).

Od prvih modela pa do onih kasnijih, životni ciklus porodice je pretrpeo brojna revidiranja i rekonceptualizacije. Bez obzira na različite klasifikacije, svaki od kreiranih modela služi kao primenljiva podela za proučavanje porodičnog života, koji u stvarnom svetu teče iz jedne faze u drugu, bez ikakvih prekida i pauza, zbog čega je odabir konkretnog modela manje važan (Duvall & Kerckhoff, 1958). U ovom radu ćemo koristiti klasifikaciju domaće autorke Vukov Goldner (1988), mada je faza „praznog gnezda“ bila prepoznata još u početnim modelima. Iako je danas jasno da ne prolaze sve porodice kroz iste razvojne zadatke, zahvaljujući konceptu životnog ciklusa porodice primećeno je da se, i pored postojećih pluraliteta u načinima življenja i pojedinaca i njihovih porodica, veliki broj porodica suočava sa (približno) istim razvojnim zadacima, koji, kao takvi, predstavljaju značajnu osnovu za kreiranje obrazovnih programa namenjenih porodici u određenoj fazi životnog ciklusa.

Faza „praznog gnezda“ u životnom ciklusu porodice

Fazu „praznog gnezda“ nije moguće razumeti bez preciznijeg definisanja porodice. „Svaka porodica ili grupacija stvara jedinstven interpersonalni sistem, obično počev od inicijalnog spajanja dvoje ljudi koji mogu postati roditelji dece a kasnije

baba i deda. Tako postaje porodica – sistem koji sa svojim značenjima i ponašanjima predstavlja oblik porodičnog života koji se razvio integracijom različitih pregovora članova porodice i izborima članova zasnovanih na njihovim ličnim i zajedničkim uverenjima i prošlosti“ (Dalos & Drejper, 2012, str. 35). Dvoje ljudi, osnivajući porodicu, započinju svoj porodični životni ciklus. Klasifikacije životnog ciklusa su brojne, a prema modelu koji predlaže Vukov Goldner (1988), faze u životnom ciklusu porodice su:

1. zasnivanje porodice,
2. porodica sa malim detetom,
3. porodica sa predškolskim detetom,
4. porodica sa školskim detetom,
5. porodica sa adolescentom,
6. porodica koju napuštaju deca,
7. porodica „praznog gnezda“ i
8. porodica koja stari.

Ova klasifikacija pokazuje tendenciju definisanja faza životnog ciklusa porodice na osnovu uzrasta dece. Istorijski gledano, takva praksa ne treba da čudi s obzirom na to da je faza „praznog gnezda“ dugo bila retka i kratkog trajanja (Mitchell, 2016). Usled povećanja životnog veka ljudi i niže stope fertiliteta, sve veći broj roditelja je u prilici ne samo da iskusi „samostalan život bez dece“ već i da ovu fazu živi dugi niz godina, zbog čega danas faza „praznog gnezda“ ima status najduže faze u životnom ciklusu porodice. Posmatrajući je kao „fenomen“ 21. veka, faza „praznog gnezda“ porodicu suočava sa brojnim tranzitnim događajima, od kojih je odlazak poslednjeg deteta iz porodičnog doma samo jedan od njih. Tranzicije u porodičnom domenu obuhvataju splet međuzavisnih događaja i procesa i mogu se dešavati uporedo sa procesima obrazovne, radne ili druge tranzicije (Tomanović *et al.*, 2012), zbog čega faza „praznog gnezda“ ima veliki krizni potencijal da porodica razvije disfunkcionalne obrasce ponašanja. Kada i iz kog razloga će poslednje dete napustiti porodični dom i sa kojom drugom tranzicijom će se to napuštanje poklopiti, može varirati u velikoj meri. Tako se roditelji mogu naći u različitim ličnim, životnim fazama, kada napuštanje nastupi, što će umnogome odrediti njihovu reakciju na „prazno gnezdo“ i kako će nastaviti dalje svoj individualni i porodični životni put. Otuda potreba nauka o vaspitanju i obrazovanju da najpre razumeju porodično funkcionisanje u ovoj fazi, a zatim i da pruže obrazovni sadržaj koji bi porodicu podržao da se funkcionalno suoči sa izazovima „praznog gnezda“ i kako bi porodica mogla da nastavi svoj put rasta i razvoja.

Razumevanje kulture, tradicije i vrednosnog sistema nekog društva značajno boji reakciju roditelja na odlazak dece od kuće. Sve što čini jednu kulturu prelama se kroz porodicu i porodično funkcionisanje, s obzirom na to da je porodica najmanji sistem svakog društva. Dosadašnja naučna saznanja upućuju da roditelji različito reaguju na fazu „praznog gnezda“, ali da se njihove reakcije mogu svrstati na ekstremnim tačkama kontinuuma – od krajnje pozitivnih osećanja (sreće, ponosa, slobode, zadovoljstva) do manje pozitivnih, „negativnih“ osećanja (usamljenosti, tuge, straha, depresije). Posmatranjem kultura (i u njih utkanih vrednosti i ponašajnih obrazaca) različitih krajeva sveta, uočljivo je da one održavaju tradiciju i vrednosni kontinuitet, s jedne strane, ali i doživljavaju značajne promene usled globalizacije, s druge strane. Pripadnost nekom narodu „igra glavnu ulogu u određivanju onoga šta jedemo, kako radimo, u kakvim smo odnosima, kako slavimo praznike i rituale, te kako se osećamo u odnosu na život, smrt i bolest“ (McGoldrick, 1992, str. 437). Analizirajući reakcije roditelja na fazu „praznog gnezda“ u odnosu na kulturu i tradiciju porodičnog porekla, uočljiva je najopštija podela na kulture istoka i zapada. Njihove razlike su primećene u odnosu na očekivanja roditelja kada i iz kog razloga deca treba da napuštaju porodični dom. Za najveći broj porodica zapadnjačkih kultura odlazak dece od kuće predstavlja normativni događaj. Zapadne kulture su više individualističke, neguju samostalnost i nezavisnost, manja je unutarporodična kohezija, a odlazak dece od kuće je visokovrednovan i jasan pokazatelj uspešnog roditeljstva (McGoldrick, 1992; Mitchell & Lovegreen, 2009; Mitchell & Wister, 2015). Zbog toga prolongiran ostanak dece u roditeljskom domu može izazivati pojavu disfunkcionalnih obrazaca ponašanja svih članova porodice (McGoldrick, 1992). S druge strane, nezapadne, kolektivističke kulture su pretežno familijarno orijentisane, sa izraženim vrednostima lojalnosti, reciprociteta i porodične solidarnosti. Vrednuju se intenzivni porodični odnosi i bliskost, zbog čega se odlazak dece od kuće može doživljavati kao roditeljski neuspeh – jer decu nisu dovoljno naučili porodičnim vrednostima (Mitchell & Lovegreen, 2009; Mitchell & Wister, 2015). Navedene razlike predstavljaju veštački podeljene i definisane kulture i ne mogu se koristiti kao „uputstvo“ za uspešno razumevanje porodica istoka i zapada. Ali, nije nam ni namera da u ovom radu podržavamo/stvaramo stereotipije o određenom društvu već upravo suprotno. Nastojimo da razumemo moguće razlike proistekle iz sveukupnog folklora jednog društva, kako bismo mogli bolje da razumemo koja i kakva transgeneracijska uverenja mogu uticati na reakciju roditelja na odlazak dece iz „gnezda“ i da sadržaj obrazovne podrške namenjene roditeljima kreiramo u odnosu na potrebe samih roditelja.

Razvojni zadaci faze „praznog gnezda“ u životnom ciklusu porodice

Prema modelu koji predlaže Vukov Goldner (1988), definisani razvojni zadaci na koje treba da odgovori porodica u fazi „praznog gnezda“ su: a) preispitivanje partnerskih relacija posle odlaska dece; b) ponovno regulisanje bliskosti i distance u braku nakon odlaska dece; c) prihvatanje novih porodičnih uloga (babe i dede); d) uspostavljanje odnosa sa novoformiranim porodicama dece i prihvatanje novih članova porodice; e) završno definisanje granica prema porodicama svoje dece i relacija prema unučadi (Medić *et al.*, 1997). Definisanim razvojnim zadacima dodali bismo još pripremu roditelja za profesionalni završetak karijere i penzionisanje kao razvojni zadatak koji se događa na individualnom planu, a koji boji partnersku relaciju i celokupan doživljaj porodičnog života. U nastavku ćemo se detaljnije osvrnuti na svaki od predstavljenih razvojnih zadataka.

Preispitivanje partnerskih relacija posle odlaska dece i ponovno regulisanje bliskosti i distance u braku nakon odlaska dece

Mnogi porodični teoretičari i praktičari zastupaju stav da je partnerski odnos baza porodičnog sistema, te ne treba da čudi to što se prva dva razvojna zadatka upravo i tiču preispitivanja partnerske relacije nakon odlaska dece od kuće (Milojković *et al.*, 1997; Vukov Goldner, 1988). Usmerenost ka partneru/partnerki naspram dotadašnje usmerenosti na decu može imati i pozitivne i negativne efekte na roditelje/partnere. Kada partneri dobiju dete i postanu roditelji, učestala je pojava deprivacije bliskosti, pa ukoliko se deprivacija ne prevaziđe u ranijim godinama detetovog života, neretko se održava i na druge faze životnog ciklusa porodice. Usmerenost na brigu o malom detetu postavlja bračna neslaganja i konflikte po strani, do trenutka odlaska dece od kuće.

Faza „praznog gnezda“ mnogim roditeljima donosi saznanja o značajnoj, nekad nepremostivoj distanci koja je nastala u partnerskoj relaciji, zbog čega je odgovor na te razvojne zadatke neizmerno značajan. Ranija istraživanja o zadovoljstvu kvalitetom braka kroz životni ciklus porodice pokazala su da zadovoljstvo brakom ima izgled latiničnog slova U – najveće zadovoljstvo brakom je na početku, smanjuje se tokom srednjih godina braka i roditeljstva i raste sa odlaskom dece iz kuće (Medić, 1993). Ti nalazi podržavaju ideju o mogućem novom „medenom mesecu“ za roditelje faze „praznog gnezda“. Preusmeravanje pažnje roditelja sa dece na partnera/partnerku otvara prostor za ponovno uživanje u partnerskoj relaciji, u novom porodičnom kontekstu. Zajedničko osmišljavanje novih, samo njihovih rituala, ispoljavanje intime i zajedničko provođenje vremena na drugačiji

način u odnosu na ranije faze omogućava partnerima koji su u toj fazi životnog ciklusa da uživaju u tom, po mišljenju mnogih, najznačajnijem odnosu. S druge strane, usmerenost roditelja na brigu i dobrobit deteta i prisustvo dece u porodičnom domu održava porodicu na okupu, a za mnoge roditelje deca su glavni razlog ostanka u braku. Neuspešan odgovor roditelja na taj razvojni zadatak uzrok je visoke stope razvoda u fazi „praznog gnezda“. Prema podacima nekih istraživanja, iako se stopa razvoda ne povećava od devedesetih godina prošlog veka, stopa razvoda u populaciji ljudi starijih od 50 godina se udvostručila (Brown, 2012, prema McGoldrick *et al.*, 2016). Te dve velike tranzicije u isto vreme – odlazak dece od kuće i razvod braka, veoma su kompleksne tranzicije, svaka pojedinačno, i zahtevaju ekstremnu promenu uloga i načina života, istovremeno izazivajući osećaj slobode i osećaj gubitka (Brown, 2012, prema McGoldrick *et al.*, 2016).

Još jedan značajan aspekt partnerske relacije, o kojem se i dalje malo zna, piše i priča, jeste seksualnost u zrelom i starijem dobu. Seksualnost je važan aspekt fizičkog i mentalnog zdravlja, ali su i dalje uobičajena istraživanja koja se tom temom u zrelom dobu bave kroz medicinsku prizmu, naglašavajući patološke aspekte seksualnosti i objašnjavajući je kao skup fizioloških procesa, isključujući psihološke i socijalne procese koji zapravo u najvećoj meri oblikuju seksualni život sredovečnih i starijih parova (Kirkman *et al.*, 2013; Lodge & Umberson, 2012). Dok se parovi u zrelom i starijem dobu i dalje neretko vide kao aseksualni, postoje shvatanja da je seksualnost važan aspekt koncepta aktivnog starenja, pri čemu se seksualna aktivnost doživljava kao znak uspeha u procesu starenja (Gott, 2005, prema Lodge & Umberson, 2012; Katz & Marshall, 2003, prema Lodge & Umberson, 2012). Promena paradigme posmatranja seksualnosti treba da skrene fokus sa disfunkcionalnosti i nezadovoljstva na suprotnu stranu, seksualnu aktivnost i zadovoljstvo (Kirkman *et al.*, 2013). Mali je broj istraživanja koja se bave tom temom u kasnijim fazama života, što stvara iskrivljenu sliku seksualnosti u srednjim i kasnijim godinama (Kirkman *et al.*, 2013) zbog čega je treba detaljnije istražiti.

Prihvatanje novih porodičnih uloga (babe i dede); uspostavljanje odnosa sa novoformiranim porodicama dece i prihvatanje novih članova porodice; završno definisanje granica prema porodicama svoje dece i relacija prema unučadi

Druga „grupa“ razvojnih zadataka odnosi se na prilagođavanje porodice na transformacije koje su proistekle iz promena u strukturi i organizaciji porodičnog života. Na životnom putu porodice njen obim se povećava i smanjuje, a smanjivanje se povezuje sa fazom „praznog gnezda“ mada roditelji u toj fazi mogu

dobiti nove uloge – babe i dede. Iako su roditelji uvek roditelji i deca uvek deca, njihove uloge i pozicije u porodici nisu fiksirane već individualni putevi razvoja svih članova zahtevaju revidiranje međusobnih odnosa, granica, važećih pravila. Adaptacija porodice na promene umnogome se oslikava u novim ulogama (baba i deda) koje preuzimaju roditelji „praznog gnezda“, zbog čega su neki autori definisali pet načina ponašanja u poziciji baba/deda:

1. „formalni“ – baba i deda se povremeno zabavljaju sa unucima, dok brigu o njima preuzimaju njihovi roditelji;
2. „surogat roditelja“ – babe i dede preuzimaju funkcije roditelja;
3. „rezervoar porodične mudrosti“ – babe i dede su vrhovni porodični autoriteti, nosioci sve mudrosti i životnih kompetencija;
4. „zabavljači“ – babe i dede su uključeni samo u igru i zabavu unuka;
5. „distancirane figure“ – babe i dede su više posmatrači svojih unuka, međusobni kontakti su retki i distancirani (Milojković *et al.*, 1997).

Predstavljena klasifikacija veoma precizno i slikovito upućuje i na druge elemente porodičnog života – na osnovu definisanih ponašanja jasno možemo videti na koji način je porodica „praznog gnezda“ odreagovala na nove uloge, da li je prihvatila nove porodične članove i kako je uspostavila granice porodičnog sistema u novim životnim okolnostima. Svaka od pozicija može biti (ne)odgovarajuća nekoj porodici, ali to zavisi isključivo od same porodice. Značaj koji donose (nove) uloge babe i dede ogleda se i u tome što zauzimanje bilo koje od pozicija utiče na celokupno porodično funkcionisanje. Zbog toga je važno da roditelji „praznog gnezda“ i njihova deca imaju srodne poglede na uloge babe i dede, kao i da o njima razgovaraju i pregovaraju, kako bi se olakšao odgovor porodice na ovaj razvojni zadatak.

Dobijanje unuka ne znači samo dobijanje novih uloga već ta promena zahteva prihvatanje novih članova (noviformirani članovi porodice dece), redefinisane granica u odnosu na svoju decu i uspostavljanje granica sa novim članovima porodice. Uobičajeno je da žene nose odgovornost za uspostavljanje bliskosti sa novoformiranim porodicama svoje dece i preuzimaju ili zadržavaju ulogu „negovateljice“ treće generacije, ali i dece i unuka (McGoldrick *et al.*, 2016). Takvu ulogu društvo očekuje od žena i socijalizuje ih i priprema od najranijih godina. Iako su žene emancipovane u mnogim segmentima društvenog života, u svim kulturama sveta njima se nameće odgovornost za održavanje porodice na okupu i uspostavljanje funkcioniranih porodičnih odnosa. S jedne strane, takva društvena očekivanja mogu predstavljati veliki teret ženama, s obzirom na to da se u fazi „praznog gnezda“ već suočavaju sa brojnim izazovima i tranzicijama. S druge strane, one žene koje su teže podnele odlazak dece od kuće, zbog umanjenja zna-

čaja uloge majke, ulogom bake mogu kompenzovati svoj „gubitak“. Za razliku od žena, o iskustvima muškaraca u ulozi dede veoma je malo nalaza, zbog čega nam je veoma važno da se ubuduće muškarci obimnije uključe u istraživanja o porodičnom funkcionisanju.

Priprema za završetak karijere i penzionisanje

Pripadnost i obavljanje određene profesije ima veoma važnu ulogu i veliki je deo identiteta svake osobe, a privređivanje i materijalni faktori u značajnoj meri određuju kvalitet života i mogućnosti koje će se postići tokom individualnog i porodičnog ciklusa. Iako faza „praznog gnezda“ može nastupiti u različitim godinama roditelja, dominantna je realnost da je veliki broj njih u toj fazi pri kraju poslovnog angažovanja, nakon čega sledi penzionisanje. Penzionisanje predstavlja značajnu promenu i za pojedinca i za bračnu dijadu, a i na individualno reagovanje na prestanak rada utiču brojni faktori. Pojedinci koji su zdravi i finansijski situirani formalan prekid rada i odlazak u penziju češće prihvataju dobro, bez mnogo poteškoća, koristeći slobodno vreme za učenje, hobije i nova zanimanja (McGoldrick *et al.*, 2016). Penzija je od krucijalnog značaja za materijalno blagostanje (i bitan preduslov drugih blagostanja), važan je činilac dostojanstvenog života (Babović *et al.*, 2018), ali sama tranzicija iz sveta rada u „penzionerske“ dane podrazumeva učenje novih navika, menjanje i prihvatanje uloga i redefinisane odnosa, zbog čega može biti veoma izazovna. Ta tranzicija može biti posebno psihološki izazovna muškarcima iz kultura u kojima su oni dominantno donosioci kućnih prihoda. Gubitak te uloge može se negativno odraziti na prilagođavanje muškaraca toj životnoj fazi, što ne znači da se ista osećanja i izazovi ne mogu pojaviti i kod žena.

Brojni i kompleksni društveni faktori i ekonomska realnost koju čine: duži životni vek, bolji zdravstveni životni uslovi, manjak radne snage, viši životni troškovi, velike društvene razlike, dovode do sve češće pojave da ljudi rade i nakon stečenih uslova za odlazak u penziju. Nestabilna ekonomija i poskupljenje osnovnih životnih troškova stavljaju dodatni teret na roditelje „praznog gnezda“ jer upravo oni često pomažu samostalnost svoje dece i funkcionalnost svojih roditelja. Potreba da pomognu i podrže članove svoje porodice roditelje „praznog gnezda“ može udaljiti od procesa penzionisanja, što je posebno izazovno u društvima sa slabijom i nestabilnijom ekonomijom. Prolongiran ostanak u svetlu rada može se reflektovati na partnerske i porodične aspekte života roditelja „praznog gnezda“, a samim tim i na funkcionisanje svih članova porodice.

Treba naglasiti da smo u ovom radu zapostavili najčešće moguće promene koje se dešavaju na individualnom planu roditelja „praznog gnezda“. Takva jedna analiza bi zahtevala zaseban rad.

Umesto zaključka

Gotovo je nemoguće obuhvatiti sve aspekte porodičnog života, posebno u onim fazama životnog ciklusa u kojima se veliki broj promena i tranzicija dešava u isto vreme. „I teško je i lepo je, i raduje i boli i izaziva osećaj ponosa“ – neretko su ovo reči kojima roditelji faze „praznog gnezda“ opisuju osećanja izazvana odlaskom dece iz porodičnog doma. Iako je odlazak iz kuće u mnogim zemljama normativni događaj, ne znači da ta tranzicija ne izaziva pomešana osećanja kod roditelja – i radost i ponos, i tugu i bol. Sve su češći nalazi koji umanjuju moguće dve, ekstremne reakcije roditelja na fazu „praznog gnezda“, napominjući da roditelji u najvećem broju slučajeva osećaju i pozitivna i manje pozitivna osećanja (Bouchard, 2014).

Obrazovanje za život u porodici ima korene u XIX veku, ali je teorijsko utemeljenje dobilo tek sredinom XX veka. Centralnu ulogu u nastajanju konceptualnog okvira obrazovanja za život u porodici imaju koncepti životni ciklus porodice i razvojni zadaci, kao i znanja različitih nauka: sociologije, antropologije, ekonomije, psihologije, ljudskog razvoja (Duvall & Kerckhoff, 1958). Iako je shvaćen značaj obrazovne podrške roditeljima za uspešnije individualno i porodično funkcionisanje, i dalje je izazovno pronaći istraživanja koja se bave obrazovnom podrškom roditeljima faze „praznog gnezda“. Pojedini univerziteti Sjedinjenih Američkih Država kreiraju onlajn kurseve namenjene toj grupaciji roditelja. Primer jednog takvog kursa je kurs kreiran na Državnom univerzitetu Arizona pod nazivom „Zagrljaj praznog gnezda: kako uspešno ploviti životom kada decu napuste dom“ (*Embracing the Empty Nest: Navigating Life When Your Children Leave Home*) (Arizona State University, 2024). Kurs je kreiran sa ciljem da podrži roditelje u fazi „praznog gnezda“ i da ih nauči kako da postignu emocionalnu rezilijentnost i osmisle život u novoj porodičnoj fazi. Sadržaj kursa je usmeren na emocije, odnose sa porodicom i značajnim drugim, lična interesovanja, postavljanje novih životnih ciljeva. Međutim, o tom kursu nije bilo više dostupnih informacija, zbog čega su nam veoma značajni nalazi Arkusa i saradnika (Arcus *et al.*, 1993, prema Ballard & Morris, 2003). U svom istraživanju, ti autori su se bavili obrazovnim potrebama sredovečnih i starijih roditelja (najveći broj roditelja „praznog gnezda“ i pripada tim starosnim kategorijama). Prema njihovim nalazima, od 28 ponuđenih tema iz različitih aspekata života, ispitanici su

u najvećoj meri birali one teme koje su u vezi sa porodicom, porodičnim ulogama i odnosima, iskazujući potrebu da se putem obrazovanja pripreme za drugačije ili nove uloge i odnose koji slede. Ukoliko su ispitanici bili istovremeno i bake i deke, češće su birali teme u vezi sa unucima i novim životnim ulogama (Ballard & Morris, 2003).

Na osnovu dostupne literature o različitim aspektima faze „praznog gnezda“, sledi nekoliko zapažanja značajnih za kreiranje obrazovnih programa namenjenih roditeljima koji više ne žive sa svojom decom. Najpre, neophodno je ispitati i razumeti društveni i kulturni kontekst porodica „praznog gnezda“ kojima je namenjen obrazovni program, važeće narative o odlasku dece od kuće i potencijalne izazove koji proizilaze iz tih narativa. Osim toga, neophodno je razumeti važnost uloge roditelja u nekom društvu i moguće teškoće u prevazilaženju slabljenja značaja te uloge te otvoriti pitanja o značaju partnerstva u fazi „praznog gnezda“.

Zbog velikog raspona godina među roditeljima „praznog gnezda“, neophodno je ispitati dominantnu starosnu kategoriju kojoj pripadaju roditelji te faze, kojima je namenjen obrazovni program. Godine roditelja mogu biti značajna determinanta u prepoznavanju individualnih tranzicija roditelja koje se mogu poklopiti sa odlaskom dece iz porodičnog doma, zbog čega je važno da obrazovni program koji kreiramo polazi od potreba samih roditelja, a ne da realizujemo isti program za roditelje „praznog gnezda“ koji su u pedesetim godinama, na vrhuncu svoje karijere (što je karakteristično za zapadne zemlje), i za one roditelje koji se spremaju za penzionisanje (što je karakterističnije za istočne zemlje i zemlje mediteranskog tipa porodice). Veliki raspon godina koje roditelji mogu imati kada usledi „prazno gnezdo“ i status najduže faze koju „prazno gnezdo“ ima otvara pitanje različitih iskustava roditelja u toj fazi, zavisno od dužine „staža“ koji su roditelji proveli u njoj i samim tim i pitanje različitih potreba roditelja za obrazovnom podrškom. Nemoguće je kreirati vrednosno neutralan obrazovni program, zbog čega nam je vrlo važno da vrednosti obrazovanja proizilaze iz potreba samih porodica, a ne iz pozicije moći onih koji program kreiraju.

Nakon faze „praznog gnezda“ sledi završetak životnog ciklusa jedne porodice u kojoj roditelji umiru. Takav položaj porodice u toj fazi životnog ciklusa čini izuzetno vulnerabilnim i decu i roditelje. Usled dečjeg napuštanja doma porodica ima mogućnost da poslednji put sagleda i unapredi dotadašnje odnose, komunikaciju, granice, odnose moći i u prilici je da sveukupan porodični život integriše u novi kvalitet i smisao. Zbog toga je važno da obrazovnom intervencijom podržimo jačanje kapaciteta i potencijala svih članova porodice te podstaknemo prevazilaženje nerazjašnjenih porodičnih obrazaca iz prethodnih faza, kako se disfunkcionalni obrasci ponašanja ne bi preneli i u poslednju fazu životnog ciklusa.

Na osnovu definisanih razvojnih zadataka porodice faze „praznog gnezda“, identifikovali smo (najmanje) četiri područja obrazovnih intervencija koje treba obuhvatiti prilikom kreiranja obrazovnog programa – sadržaji povezani sa porodičnom situacijom, partnerskom situacijom, roditeljskom situacijom i individualnom situacijom. Svako od ta četiri područja neophodno je razgraditi na manje tematske celine koje mogu varirati zavisno od kulture nekog društva i starosne kategorije kojoj pripadaju polaznici kojima je namenjen obrazovni program. Obrazovanje za život u porodici ističe kompetentnost roditelja da biraju i odlučuju šta je za njih najbolje, dok je obrazovanje samo podrška tom odlučivanju. Zato je neophodno obuhvatiti što veći dijapazon postojećih znanja o toj fazi, koja mogu biti podrška roditeljima faze „praznog gnezda“ da obavljaju svoje roditeljske, porodične i partnerske uloge, ali i da nastave da razvijaju individualne potencijale i ostvaruju svoje želje i potrebe.

Poredeći živote različitih generacija, očigledno je da su se norme, vrednosti, standardi i obrasci funkcionisanja svih generacija umnogome promenili. Promena globalnog, socijalnog, ekonomskog konteksta uticala je na to da ni mladi ni odrasli ni stari ne žive isto kao što se živelo samo jednu generaciju pre. Neke od aktuelnih društvenih promena koje značajno utiču na porodično funkcionisanje tokom životnog ciklusa i prelamaju se i u fazi „praznog gnezda“ su: niža stopa nataliteta, duži životni vek, promenjena uloga žene, porast broja vanbračne dece i vanbračnih zajednica, povećan broj samohranih roditelja koji usvajaju decu, povećan broj LGBT parova i porodica, veća fizička udaljenost između članova porodice usled učestalijih migracija, produženo radno vreme (posebno za žene), visoka stopa razvoda i češća pojava drugog ili trećeg braka, promena strukture porodice sa većim brojem samačkih domaćinstava nego ikada ranije (McGoldrick *et al.*, 2016). Danas se suočavamo sa različitim formama porodičnog i partnerskog života (istopolne zajednice i brakovi, LAT forma življenja [*living apart together*] u kojoj partneri pristaju da žive odvojeno iako su u partnerskoj relaciji, ponovno stupanje u brak i stvaranje nove porodice, kohabitacija), uveliko govorimo o „bumerang“ deci (povratak mladih svojim porodičnim domovima iako su se već osamostalili), a sve češće i o „bliskosti na daljinu“ (održavanje bliskih odnosa i emocija putem tehnologija). Međutim, i pored postojećih trendova koji pokazuju da sve veći broj porodica živi drugačije od onoga što životni ciklus opisuje, zbog potrebe otvaranja teme faze „praznog gnezda“ u domaćoj naučnoj zajednici i demografskih karakteristika srpskog društva, u ovom radu smo se fokusirali na nuklearne porodice koje su i dalje najzastupljenija forma porodičnog života kod nas. Svakako, potreba za permanentnim preispitivanjem kreiranih modela životnog ciklusa porodice, postojećih faza i razvojnih zadataka te njihove adekvatnosti ne prestaje već se uvećava, s obzirom na sve dinamičnije okruženje

u kojem današnje porodice žive. Ne umanjujući izazove sa kojima se suočavaju mladi odrasli prilikom osamostaljivanja, nismo želeli da marginalizujemo pitanje dece u fazi „prazno gnezdo“. Toj značajnoj temi su posvećene sociološke komparativne i nacionalne studije. Veštačkim odvajanjem roditelja od dece nastojali smo da proniknemo u izazovnost roditelja „praznog gnezda“ i da im damo malo više pažnje u odnosu na decu, iako to nije uobičajeno. Možda je u nekim periodima istorije bilo dovoljno učenje o porodičnom, roditeljskom i partnerskom životu na osnovu znanja koja su se prenosila sa kolena na koleno, ali se čini da danas to nije slučaj. Prepuštajući roditelje da kroz život idu onako kako intuitivno najbolje znaju, bez praktične podrške na tom putu znanjima do kojih je nauka došla, uskraćujemo roditelje za razvijanje značajnih preventivnih mehanizama „protiv“ razvijanja disfunkcionalnih obrazaca ponašanja članova porodice. S druge strane, neki autori ističu da upravo roditelji srednjih i starijih godina treba da budu ciljna grupa obrazovnih programa za život u porodici jer su oni neretko nosioci odgovornosti za zadovoljenje sopstvenih potreba, potreba svoje dece, svojih roditelja, unuka, pa i cele porodice (Ballard & Morris, 2003).

Reference

- ARIZONA STATE UNIVERSITY (2024). Embracing the Empty Nest: Navigating Life When Your Children Leave Home. <https://learning.asu.edu/embracing-the-empty-nest-navigating-life-when-your-children-leave-home/>
- BABOVIĆ, M., VELIČKOVIĆ, K., STEFANOVIĆ, S., TODOROVIĆ, N. I VRAČEVIĆ, M. (2018). *Socijalna uključenost starijih osoba (65+) u Srbiji*. Crveni krst Srbije.
- BALLARD, S. M., & MORRIS, M. L. (2003). The Family Life Education Needs of Midlife and older Adults. *Family Relations*, 52(2), 129–136. <https://doi.org/10.1111/j.1741...3729.2003.00129.x>
- BOBIĆ, M. (2003). Prekomponovanje braka, partnerstva i porodice u savremenim društvima. *Stanovništvo*, 41(1–4), 65–91.
- BOUCHARD, G. (2014). How do parents react when their children leave home? An integrative review. *Journal of Adult Development*, 21(2), 69–79. <https://doi.org/10.1007/s10804...013...9180...8>
- DALOS, R., & DREJPER, R. (2012). *Sistemska porodična psihoterapija: teorija i praksa*. Psihopolis institut.
- DUVALL, E. M. (1988). Family development's first forty years. *Family Relations*, 37(2), 127–134. <https://doi.org/10.2307/584309>
- DUVALL, E. M., & KERCKHOFF, R. K. (1958). Implications for Education through the Family Life Cycle. *Marriage and Family Living*, 20(4), 334–343. <https://doi.org/10.2307/348255>

- KIRKMAN, L., KENNY, A., & FOX, C. (2013). Evidence of Absence: Midlife and Older Adult Sexual Health Policy in Australia. *Sexuality Research and Social Policy*, 10(2), 135–148. <https://doi.org/10.1007/s13178...013...0109...6>
- LODGE, A. C., & UMBERSON, D. (2012). All Shook Up: Sexuality of Mid-to Later Life Married Couples. *Journal of Marriage and Family*, 74(3), 428–443. <https://doi.org/10.1111/j.1741...3737.2012.00969.x>
- MCGOLDRICK, M. (1992). Ethnicity and the Family Life Cycle. *Family Business Review*, 5(4), 437–459. <https://doi.org/10.1111/j.1741...6248.1992.00437.x>
- MCGOLDRICK, M., PRETO, G. N., & CARTER, B. (2016). *The expanding family life cycle: Individual, Family, and Social Perspectives*. Pearson.
- MEDIĆ, S. (1993). *Obrazovanje i socijalizacija odraslih*. Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- MEDIĆ, S. (2007). Teorija porodičnog vaspitanja – tačke ukrštanja na putu razvoja pedagogije i andragogije. U: Š. Alibabić i A. Pejatović (ur.), *Andragogija na početku trećeg milenijuma* (str. 223–237). Institut za pedagogiju i andragogiju Filozofskog fakulteta.
- MEDIĆ, S., MATEJIĆ-ĐURIČIĆ, Z. I VLAOVIĆ-VASILJEVIĆ, D. (1997). *Škola za roditelje – socio-edukativni program za porodicu*. Institut za pedagogiju i andragogiju Filozofskog fakulteta.
- MILIĆ, A. (2001). *Sociologija porodice*. Čigoja štampa.
- MILIĆ, A. (2007). *Sociologija porodice – kritika i izazovi*. Čigoja.
- MILOJKOVIĆ, M., SRNA, J. I MIĆOVIĆ, R. (1997). *Porodična terapija*. Centar za brak i porodicu.
- MILOŠEVIĆ, Z. (2009). *Obrazovne potrebe roditelja u kriznim životnim situacijama*. Magistrski rad. Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu.
- MITCHELL, B. A. (2016). Family Development Theory. *Encyclopedia of Family Studies*, 641–790. <https://doi.org/10.1002/9781119085621.wbef008>
- MITCHELL, B. A., & LOVEGREEN, L. D. (2009). The Empty Nest Syndrome in Midlife Families: A Multimethod Exploration of Parental Gender Differences and Cultural Dynamics. *Journal of Family Issues*, 30(12), 1651–1670. <https://doi.org/10.1177/0192513X09339020>
- MITCHELL, B. A., & WISTER, A. V. (2015). Midlife Challenge or Welcome Departure? Cultural and Family-Related Expectations of Empty Nest Transitions. *The International Journal of Aging and Human Development*, 81(4), 260–280. <https://doi.org/10.1177/0091415015622790>
- ŠAĆIRI, B. (2020). *Interpersonalni činioci doživljaja kvaliteta braka u različitim fazama porodičnog životnog ciklusa*. Doktorska disertacija. <https://nardus.mpn.gov.rs/handle/123456789/17658>
- TOMANOVIĆ, S., STANOJEVIĆ, D., JARIĆ, I., MOJIĆ, D., DRAGIŠIĆ LABAŠ, S., LJUBIČIĆ, M. I ŽIVADINOVIĆ, I. (2012). *Tranzicija (prelazak) u odraslost: tempo, obeležja i promene*. Čigoja štampa – Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu.
- VUKOV GOLDNER, M. (1988). *Porodica u krizi*. Medicinska knjiga.